

MAGYAR ZSIDÓ MUNKASZOLGÁLATOSOK
SZOVJET HADIFOGSÁGBAN A SZOVJET ÉS
MAGYAR FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Tartalomjegyzék

Bevezetés	2
Historiográfia.....	3
Kutatásmódszertan és források	5
Munkaszolgálatról a hadifogságig a szovjet és magyar források alapján	9
Zsidó munkaszolgálatosok szovjet hadifogságban - a visszaemlékezések tükrében	14
Összegzés és további kutatási irányok.....	21
Források és felhasznált szakirodalom	25
Források	25
Szakirodalom	27

Bevezetés

A 20. század első felében fokozatosan felerősödő neo-antiszemizmus Magyarországon a zsidóságot érintő jogkorlátozó törvények sorozatát eredményezte. A zsidótörvények értelmében zsidónak minősülő személyek munkaszolgálati kötelezettségét elsőként az 1939. évi II. törvénycikk végrehajtási rendelete szabályozta, amely alapján „*nemére való tekintet nélkül minden olyan személy, aki a 14. évét betöltötte és 70. életévét túl nem haladta, köteles arra, hogy testi és szellemi képességeinek megfelelő munkát végezzen*”.¹ Ez még önmagában nem tartalmazott diszkriminatív előírásokat. A törvény értelmében minden 21 és 24 év közötti, katonai szolgálatra alkalmatlan fiatalot egyszeri 3 havi, 14-42 éves, szolgálatra alkalmatlan férfit és 16 és 42 éves kor közötti nőt egy alkalommal 6 hetes, és évente 1 hetes közérdekű munka teljesítésére lehetett igénybe venni.² A zsidó munkaszolgálat végleges formáját 1942-re alakították ki. Az 1942: XIV törvénycikk alapján: „3. §. (1) *zsidók leventeképzésben nem részesülnek, (2) zsidó hadkötelesek sem a honvédség, sem a csendőrség kötelékében fegyveres szolgálatot nem teljesítenek, 4. §. (1) A zsidókat a leventekötelezettség helyett a kisegítő szolgálatra való előképzés kötelezettsége terheli, 5. §. (1) Zsidó hadköteleseket szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésében tesznek eleget., (2) A kisegítő szolgálatra kötelezettek ezt a szolgálatot rendfokozat, illetőleg karpaszomány nélkül teljesítik még abban az esetben is, ha korábban tiszti, tiszthelyettesi (altiszti) vagy tisztesi rendfokozatuk volt, illetőleg karpaszományt viseltek; tartalékos tiszti kiképzésre nem jelentkezhetnek.*”³ Ugyan ebben az évben vezették be a sárga megkülönböztető szalag viselését is a zsidó munkaszolgálatosok esetében.

Ezt követően 1942-1943-ban nagy számban kerültek ki hadköteles korú férfiak a frontra. Csak a Don-kanyarban, az 1942 őszen és telén kivezényltekkel együtt, Szabó Péter számításai szerint összesen 37.275 zsidó teljesített munkaszolgálatot.⁴ A szakirodalom szerint a munkaszolgálatos veszteségek nagyjából 90%-a visszavonulás során történt.⁵ A tömeges fogságba esésük szintén erre az időszakra tehető, 1943 őszéig mintegy 15.000 zsidó munkaszolgálatos került szovjet hadifogságba.⁶ Összesen a Honvédelmi Minisztérium becslése

¹ A rendelet „A m. kir. minisztériumnak 5070/1939. Mc. számú rendelete a közérdekű munkaszolgálat tárgyában” címmel a Budapesti Közlöny 1939. május 17-i (111.) számában jelent meg.

² Uo.

³ XIV. TÖRVÉNYCIKK a honvédelemről szóló 1939: II. törvénycikk, valamint az 1914—1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938: IV. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről. =Az 1942. évi törvények gyűjteménye, Magyar Királyi Belügyminisztérium, Budapest, 1943, 73-74.

⁴ SZABÓ Péter, *Magyarok a Don-kanyarban: A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-1943)*, Kossuth, 2019, 354.

⁵ HL VKF 437/1944. eln.

⁶ STARK Tamás, *Magyar zsidók szovjet hadifogságban, História*, 2(1994), 11.

alapján kb. 20.000 fő, a Magyar Vöröskereszt Kutató és Tudósító Irodája szerint 20-25.000 fő, míg egy másik forrás szerint mintegy 25.000 munkaszolgálatos került szovjet hadifogságba.⁷ A történészek összevetőlegesen 6-700.000-re becsülik a szovjet hadifogságba került magyar katonák számát.⁸ A fogságba esett személyek a GUPVI, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság hatáskörébe tartozó hadifogoly táborokba kerültek.⁹

A jelenlegi tanulmány célja a szovjet hadifogságba került magyar zsidó munkaszolgálatos személyek felkutatása a magyar és a hozzáférhető szovjet levéltári források alapján, a személyi, illetve a hadifogságukhoz köthető adataik összegyűjtése, rendszerezése, elemzése és elhelyezése az eddigi tudományos eredmények között. Emellett a dolgozat kísérletet tesz a zsidó munkaszolgálatosok hadifogságba kerülésének és ottani életüknek a rekonstruálására a túlélők kiadott és kiadatlan visszaemlékezéseinek, levelezéseinek, illetve a velük készített interjúk komparatív vizsgálatán keresztül, ezáltal narratív keretet nyújtva ezen személyek sorsához. A dolgozatban található idézetek változatlan formában kerülnek közlésre, így az ebből származó elütési, helyesírási hibák a hitelesség és korhűség kedvéért nem kerültek kijavításra.

Historiográfia

A szovjet hadifogságba került magyar zsidó munkaszolgálatosokról átfogó, széleskörű forrásbázison alapuló tudományos munka még nem készült. A témában a legjelentősebbnek számító munkát Botos János, *Magyar zsidók szovjet lágerekben, 1939-1956* című munkája jelenti, amely a rövid bevezető tanulmány mellett három névjegyzéket is tartalmaz, amely jó kiindulópontot nyújt a kérdés további vizsgálatához.¹⁰ Az itt található adatok, jelentőségük ellenére is komoly hiányosságokkal bírnak. A 307 oldalnyi névsort bevezető 17 oldalas tanulmány nem használja fel és nem elemzi a könyvben található adatokat, ezáltal a szöveg maga nem mutat fel jelentős új kutatási eredményeket. A tanulmány a már korábban megjelent

⁷ HL HM 7187-1947.eln.; XIX-J-1-j, IV-438.1. MVKTI 1516/Ku.i.-1947.; HL HM Bée.cs.i. A/I/95.; A fenti levéltári adatok alapján összegzi: BOGNÁR Zalán, *Az elmaradt szovjet-magyar hadifogoly-egyezmény, Hadtörténelmi Közlemények*, 4(2000), 867.

⁸ BOGNÁR Zalán, *1 milliónál több vagy kevesebb?: A második világháború időszakában szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok – katonák és civilek – létszáma, összetétele és embervesztése a magyar és a szovjet források tükrében = Gupvi, Gulag – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20*, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Miskolc, 2021, 32.

⁹ GUPVI: Az NKVD, vagyis a szovjet Belügyi Népbiztosság vezetője által 1939. szeptember 19-én jött létre az UPV, a Hadifogoly Parancsnokság (Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih), amelyet később UPVI-ra, Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokságra Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih) bővítettek ki. 1945 januárjától, amikor már a parancsnokság vezetése alatt lévő lágerrendszerekben őrzött katonák és civilek létszáma 1 millió fellett volt, a GULAG-gal (Glavnoje Upravlenyje Lagerej) egy szintre emelték, így lett GUPVI, vagyis Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság (Glavnoje Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih).

¹⁰ BOTOS János, *Magyar zsidók szovjet lágerekben: 1939-1956*, Jakab és Komor tér 6. Egyesület, Budapest, 2018.

kutatási eredmények összefoglalásaként értékelhető inkább, így a könyv valódi jelentőségét a névjegyzékek adják, hiányos adataik ellenére is.

Botos János könyvét megelőzően a témában a legtöbbet Szita Szabolcs kutatót, akinek számos tanulmánya is megjelent ezzel kapcsolatosan.¹¹ Ezen tanulmányok nagy gyengesége, hogy többségük kevéssé vagy egyáltalán nem lábjegyzetelt, így további kutatásokra való felhasználása korlátozott. Mindezek ellenére Szita Szabolcs olyan jelentős kutatási kérdéseket fogalmaz meg tanulmányaiban, amelyek jelen dolgozat szempontjából sem hanyagolhatóak el, különösképpen két, több helyen is visszatérő felvetése. Egyrészt, hogy a „náciizmus és a fasiszmus elleni harcot vívó” szovjet hadsereg céljai között szerepelt-e a zsidóság mentése, felszabadítása. A másik jelentős kérdés, az előbbtől nem teljesen elkülöníthetően, hogy a zsidók a szovjet hadifogságban részesültek-e bármiféle különleges bánásmódban. Jelen tanulmány ezen kérdésekre is igyekszik kielégítő választ nyújtani.

A témában, főként a fogságba esés körülményeire fókuszálva jelentősek Stark Tamás és Szabó Péter tanulmányai is, azonban a hadifogságban eltöltött időre nem igazán térnek ki.¹² Hasonló szempontok figyelhetők meg Komoróczy Géza munkájában, aki a munkaszolgálatról és a doni körülményekről szintén említést tesz könyvében, a tábori körülményeket pedig Szilágyi János György életútinterjúja és levelezése alapján vizsgálja egy különálló tanulmányában.¹³ Ezzel szemben Bárány György, aki saját maga is munkaszolgálatosként került szovjet hadifogságba, sokkal inkább az általános tábori körülményekre helyezi a teljes hangsúlyt tanulmányában.¹⁴ Bár a tábori életet a többi szakirodalomnál részletesebben tárgyalja, a tanulmányban érzékelhetőek az egyéni tapasztalatok és nézetek, amelyek miatt a szerző objektivitása erősen megkérdőjelezhető. Karsai László a Donnál szolgáló zsidó munkaszolgálatosokról szóló tanulmányában röviden értekezik a hadifogságba kerültek

¹¹ SZITA Szabolcs, *Magyar zsidók a szovjet fronton*, Remény, 2015/4.; SZITA Szabolcs, *A munkaszolgálat Magyarországon 1939-1945*, *Hadtörténeti Közlemények*, 3(2004), 817-857.; SZITA Szabolcs, *Magyar zsidó túlélők szovjet fogságban = Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*, szerk. Krausz Tamás, Barta Tamás, *Russica Pannonica*, Budapest, 2014, 179-196.; *Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez I.*, Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 2002, 3-11.

¹² STARK Tamás, *Magyar zsidók szovjet hadifogságban*, *História*, 1994/2, 11.; STARK Tamás, *A magyar zsidóság a vészkorszakban és a második világháború után*, *Regio*, 1993/3.; KIS Gergő Barnabás, SZABÓ Péter, *Munkaszolgálatosok a Donnál: „A 105/11. tábori munkásszázaad igaz és valóságos története 1942 októberétől 1943 januárjáig”*, *Hadtörténeti Közlemények*, 3(2004), 887-926.; SZABÓ Péter, *Magyarok a Don-kanyarban: A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-1943)*, Kossuth, 2019, 342-365.

¹³ KOMORÓCZY Géza, *A Zsidók története Magyarországon II.*, Kalligram, Pozsony, 2012.; KOMORÓCZY Géza, *Öt év munkaszolgálat és hadifogság = K. T., Jogot, mert emberek vagyunk: zsidótörténeti tanulmányok*, Kalligram, Budapest, 2023.; KOMORÓCZY Géza, Szilágyi János György életútinterjúja elé = *Örvények fölé épülő harmónia I.*, szerk. KOMORÓCZY Géza, Gondolat, Budapest, 2018.

¹⁴ BÁRÁNY György, *Zsidó munkaszolgálatosok szovjet hadifogságban*, *Barátság*, 1-5(1994).

helyzetéről a DEGOB jegyzőkönyvek alapján, amely új forrásbázisnak számított a téma vizsgálata szempontjából.¹⁵

A témával kapcsolatban készült eddigi tanulmányok egyike sem nyújt teljeskörű képet a szovjet fogságba került magyar zsidó munkaszolgálatosok kérdésével kapcsolatban. Egyik korábbi tanulmány sem használja ki az összes rendelkezésre álló forrásbázist, nem foglalkoztak a hadifogságba került zsidó munkaszolgálatosok személyi összetételével, fogságba kerülésük időbeli és térbeli elhelyezkedésével, túlélési arányaival, hazatérési hullámaival, hanem elsősorban a fogságba esés körülményeire és a hadtörténeti elemekre helyezik a hangsúlyt. A mostani tanulmány jelentőségét az eddig fel nem használt, kiadatlan levéltári források – különös tekintettel a 2021-től kutatható szovjet hadifogságban felvett személyi kártyák (учётная карточка), valamint a szovjet fogságban regisztráltan meghaltak személyügyi gyűjtőinek (учётное дело) – kutatásba való beemelése, az ezekben található adatok összegyűjtése, statisztikai elemzése és a visszaemlékezésekkel, illetve a korábbi kutatások szakirodalmával való összevetése és kiegészítése adja.

Kutatásmódszertan és források

A kutatás elsősorban Botos János: *Magyar zsidók szovjet lágerekben* című könyvében található összesen 6385 fős hadifogoly és munkaszolgálatos névsorokon alapszik.¹⁶ A könyvben található két lista adatainak validálása a Hadtörténeti Levéltár és a Magyar Nemzeti Levéltár online adatbázisaiban, illetve levéltári gyűjteményében található források felhasználásával történt. Az így kapott eredményekből készült el az a 15 adatszlopos táblázat, amely a nem, név, forrás, GUK és egyéb azonosító, anyja neve, apja neve, születési dátuma, születési/lakhely, fogságba esés helye, fogságba vetés dátuma, fogságba eséskori státusza, fogoly státusz, fogság helye(i), halálozás, életben maradás, távozás, érkezés, egyéb megjegyzések, információk adatokból tevődik össze. A mintaként a dolgozat mellékletekében található táblázatból, a formai követelmények, illetve korlátok betartása érdekében bizonyos, a vizsgálat szempontjából kevésbé jelentős oszlopok mellőzve lettek. Ilyenek azok az adatok, amelyek a vizsgált személyek köréből adódóan magától értetődőek és egységesek, mint a nem, fogságba eséskori státusz és a fogoly státusz. Emellett szintén kikerült a táblázatból a „GUK és egyéb azonosító” oszlop, mivel ez az elemzés szempontjából nem lényeges, a személyek beazonosításához pedig elégséges az egyéb feltüntetett személyi adatok alkalmazása. A rendelkezésre álló források,

¹⁵ KARSAI László, *Zsidó munkaszolgálatosok a Donnál 1942-1943-ban*, Korunk 1(2023), 82-83.

¹⁶ BOTOS János, *Magyar zsidók szovjet lágerekben: 1939-1956*, Jakab és Komor tér 6. Egyesület, Budapest, 2018.

főként az elütési/elírási hibákból adódóan, gyakran eltérő adatokat tartalmaznak. Az eltérések esetén a táblázat „Forrás” oszlopában található rövidítések és az azokhoz tartozó adatvariánsok félkövér, dőlt vagy aláhúzott betűtípussal vannak jelölve. A „Születési/lakhely” oszlopban a születési- és lakhely eltérése esetén két település, megegyezése esetén pedig egy település szerepel.

A jelen dolgozatban elemzett adatbázis azon 4053 főnek az adatait tartalmazza, akik igazoltan zsidó munkaszolgálatosként kerültek szovjet hadifogságba a második világháború során. Ehhez a számhoz képest a hivatalos, 1945. november 2-i szovjet adatok, pontosabban az NKVD, vagyis a Belügyi Népbiztosság GUPVI, Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnoksága parancsnokhelyettesének, I. A Petrov altábornagynak a kimutatása szerint csak mindössze 3998 zsidó került a magyar haderő állományából szovjet hadifogságba.¹⁷ Botos János könyve három listát tartalmaz a szovjet fogságba került magyar zsidókról. Ebből két lista, a hadifogságba kerültek listája, amelyből az egyik, 1999 fős lista kifejezetten csak a szovjet fogságba került munkaszolgálatosokat tartalmazza, míg a másik, vegyes zsidó hadifogoly listában csak részlegesen találhatóak munkaszolgálatosok, akik az adataiknak a validálása során, a többi adatbázissal, digitalizált levéltári forrással és névjegyzékkel összevetve lettek beazonosítva. A 4386 fős hadifogoly lista a fogoly nevét, a fogság helyét, születési dátumát, lakhelyét, foglalkozását, az anyja nevét és a hazatérés dátumát vagy életkorát tartalmazza. Az itt található adatok nagyrészt megegyeznek a Moszkvai Nagykövetség adminisztratív iratai között található ismeretlen céllal készített, fejléc és jelzés nélküli névlistájával.¹⁸ Az ebben feltüntetett adatok javarészt hiányosak, sok esetben nem tartalmazzák a teljes nevet sem. A születési dátumok az esetek többségében nem szerepelnek, időnként az egyéb adatbázisokkal és forrásokkal összevetve pontatlanok. A személyeknél az anyja neve csak ritkán van feltüntetve, a foglalkozás pedig csak a kikérőlapokkal összevetve alkalmazható.¹⁹ A tanulmány során felhasznált második lista a könyvből 1999 fogságba került munkaszolgálatos nevét, születési dátumát, helyét, az anyja nevét, a fogságba esés idejét és helyét tünteti fel és nem tartalmaz az előbbihez hasonló hiányosságokat. Ez a lista Honvédelmi Minisztérium által, a Yad Vashem Intézet részére átadott 34.365 keleti magyar hadműveleti területeken harcoló zsidó munkaszolgálatos veszteségi kartonból a Beate és Serge Klarsfeld Alapítvány, a Yad Vashem Intézet és a „Szól a Kakas Már” Társaság által Nevek – Semót – Names címmel 1992-ben

¹⁷ *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban: Dokumentumok (1941-1953)* Moszkva, szerk. VARGA Éva Mária, Budapest, ROSSZPEN – MKTTK, 2006, 347.

¹⁸ MNL OL HU-MNL-OL-XIX-J-42-b-Moszkva-IV-343/1946-2

¹⁹ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/mdp-hadifogoly-iroda/informacio>

publikált adatokon alapszik.²⁰ Az itt található veszteségi kartonokból kerültek Botos János által kiválogatásra a jelölten hadifogságba került munkaszolgálatosok adatai.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Katona Hőseink (KAHŐ) adatbázisa a második világháborús katonák veszteségi kartonjainak adatait tartalmazza. A veszteség jellege lehet sebesülés, halál, eltűnés vagy hadifogság. A kartonokon a név, születési idő, anyja neve, azonossági szám, rendfokozat, csapattest, állománytest, lajstromszám, sorszám, veszteség jellege, helyszíne, időpontja adatok vannak feltüntetve.²¹

Az Záhonyon és Biharkeresztesen át hazatérő hadifoglyokat és internáltakat a szovjetek Debrecenben adták át a magyar hatóságoknak. Itt a Népjóléti Minisztérium által 1946. július 1-jétől működtetett Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság (DHÁB1) felvette a hazatértek legfontosabb adataikat, a személy nevét, anyja nevét, születési dátumát, lakhelyét és hazaérkezésének időpontját.²²

A Magyar Kommunista Párt, majd 1948-tól a Magyar Dolgozók Párja Hadifogoly Irodájának (MDPHI) levéltári anyagában kétféle irattípus szerepel. Az egyik a hozzátartozók által kitöltött kérdőívek és az azokhoz csatolt igazolások és egyéb iratok. A másik az MDP Hadifogoly Irodához, illetve a Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetségéhez a hozzátartozóktól, illetve a volt hadifoglyoktól beérkező kérelmek.²³

A „Szovjet táborok magyar foglyai” (Gulág-Gupvi kartonok - GUK) elnevezésű adatbázisban az Orosz Állami Hadilevéltártól, a Magyar Nemzeti Levéltár által 2019-ben megvásárolt közel 682 ezer személyi nyilvántartó karton (учётная карточка) digitalizált másolatát és azok fontosabb adatait, valamint a hol jobban, hol rosszabbul magyarra átírt változatát tartalmazza.²⁴ A kartonokon minden közérdekű munkaszolgálatot teljesített személy honvédként szerepel, ami az adatok hiányossága és a névazonosságok miatt megnehezíti a pozitív beazonosítást. Ez alól csak egyetlen személy kivétel, Káldor György, dr. (GUK azonosító: 342687), akinek a kartonján a rendfokozatnál „honvéd” helyett „munkászászlóalj” szerepel.

A Katonák a Gulágon (GURH)²⁵ adatbázis az 1990-es és 2000-es években a Vojennije Memorial Társaság által átadott, a szovjet GUPVI és GULÁG légerekben és az azokhoz tartozó

²⁰ *Nevek – Semót – Names 2./1-2.: Munkaszázadok veszteségei a keleti magyar hadműveleti területeken*, Fridman, Bne-Brak, 1992.

²¹ <https://iivh-katonahoseink.militaria.hu/cms/iivh-altalanos-informaciok>

²² <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/a-szovjetuniobol-hazatert-hadifoglyok-nevjegyzeke-1946-1949/informacio>

²³ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/mdp-hadifogoly-iroda/informacio>

²⁴ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai/informacio>

²⁵ Valójában a katonákon kívül nagyon sok civil is szerepel az adatbázisban és túlnyomó többségük nem a GULÁG, hanem a GUPVI légereiben volt.

kórházakban regisztráltan meghalt 66277 katona és polgári személy személyi gyűjtőit (учётное дело) és a bennük lévő adatok magyar nyelvű átíratát tartalmazza.²⁶

Az online adatbázisok és források használata során több nehézség is felmerül. Az egyik és legfontosabb az adatok hiányossága. A rendelkezésre álló levéltári források mind hiányosak, nem tartalmazzák az összes fogságba esett személy adatait. Ennek okai közé tartozik az adatok nem teljeskörű és nem megfelelő felvétele, a fogságba esettek regisztrálásának elhúzódása, vagy teljes hiánya, a kartonok utólagos kitöltése, a magyar személy- és településnevek oroszról történő átírásakor bekövetkezett elírások, helytelen fordítások, az adatbázisok készítésekor kihagyott adatok, illetve az iratok egy részének eltűnése az idők során. Kiváló példa erre Quittner János, akinek a vezetékeve a forrásokban Gutnerr (KAHŐ), Vitner (DHÁB1) és Kvitler (HL) formában is szerepel. Az adatbázisok és levéltári források együttes használata részben segít ezeknek a hiányosságoknak a kiküszöbölésében, mivel az azokban összegyűjtött adatok egymást kiegészítve és megerősítve akár már 2-3 adat egyezése esetén is segíthetik egy fogoly pozitív beazonosítását.

A digitalizált levéltári források és online adatbázisok mellett a validálás során felhasználásra kerültek az egyéb rendelkezésre álló hadifogoly listák is. Ezek közé tartoznak a korabeli sajtó anyagok, főként a Hírek az elhurcoltakról, Új Élet, Világosság, Remény és a Magyar Hadifogoly Híradó²⁷ lapjai, amelyek híreket és névlistákat közöltek a különböző szovjet táborokban fogságban lévő személyekről, illetve a hazatértekről. A Magyar Nemzeti Levéltár külügyi iratanyagában találhatóak a Pesti Izraeli Hitközség, illetve a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége által készített hadifogoly listák.²⁸ A Hadtörténelmi Levéltár humanitárius iratanyaga tartalmazza a hazatért hadifoglyok adatlapjait, illetve a különböző táborokban elhunyt zsidó munkaszolgálatosok adatait tartalmazó összeírásokat.²⁹ Az itt található listák, a hivatalos jelentéseken és leveleken túl, főként a hazatértektől kapott információkon alapszanak. A hazatérő foglyok bizonyos esetekben összeírt listák, vagy az esetek többségében emlékezetük alapján számoltak be a fogságban tartózkodó, illetve ott elhunyt bajtársaikról. A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottságnál a Magyar Vöröskereszt munkatársai rögzítették a hazatért hadifoglyok által kintről hozott üzeneteket és egyéb információkat a kint tartózkodó vagy elhunyt katonákról. A Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége a hazatérő foglyok számára levelet küldött kérdőív

²⁶ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/katonak-a-gulagon/informacio>

²⁷ 1946-tól Magyar Hadirokkant Hadifogoly Híradó

²⁸ XIX-J-42-b-Moszkva-IV-343/1946-2

²⁹ HU-HL-VI. 37. „H” 3/1-5.

melléklettel, amelyben hivatalosan is felkérték őket, hogy szolgáltatassanak adatokat a még kint lévőkről.³⁰

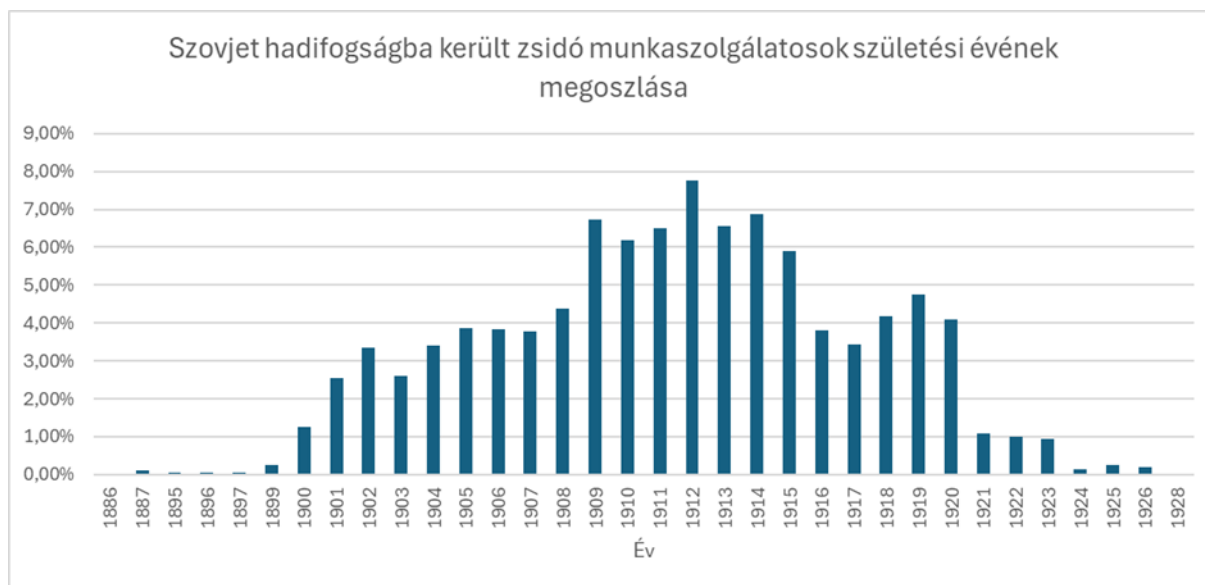
A validálás során összeállított, a szovjet hadifogságba került magyar zsidó munkaszolgálatosokról szóló adatbázis a kutatás során kiadott és kiadatlan hadifogoly levelezésekkel és visszaemlékezésekkel egészült ki, hogy a tanulmány teljesebb képet tudjon nyújtani a fogság körülményeiről. A kutatás összesen 6 hazai és külföldi levéltár és közgyűjtemény forrásbázisának és számos publikált forráskiadásnak, illetve gyűjteménynek a felhasználásával készült el. Ezek a források a Hadtörténelmi Levéltár, a Magyar Nemzeti Levéltár, a Yad Vashem Intézet, a Holokauszt Emlékközpont (HDKE), a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB), és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MILEV) iratanyagából, illetve már korábban publikált iratokból tevődnek össze. A DEGOB jegyzőkönyvek és tíz visszaemlékezés mellett még négy hadifogoly levelezése is fennmaradt, amelyek azonban kevés információt nyújtanak a tábori viszonyokról a cenzúra következtében.³¹

Munkaszolgálatról a hadifogságig a szovjet és magyar források alapján

A kutatás során Botos János névjegyzékeire alapozva és azt kiegészítve, pontosítva a már említett források segítségével 4053 magyar zsidó munkaszolgálatos hadifoglyot sikerült beazonosítani. A többségük, közel 95% 20-40 éves kor közötti, azonban található 1-1 kiugró érték is. A legidősebb 1886-ban született, fogságba esésének ideje ismeretlen, 57-59 éves lehetett a fogságba kerülésekor. A legfiatalabb 1928-ban született, fogságba esésének ideje szintén ismeretlen, fogságba esésekor 15-17 év körüli lehetett.

³⁰ HDKE 2013_198_47 – Jenei Sándor hagyatéka

³¹ HDKE 2013_198 – Jenei Sándor hagyatéka; MILEV HU HJMA XX-F-121 Fisch Ferenc levelei; SZILÁGYI János György, *Örvények fölé épülő harmónia II.: Levélben többet*, Gondolat, Budapest, 2018, 142-214.; ÖRKÉNY István, *Egyperces levelek*, Budapest, Helikon, 46-108.

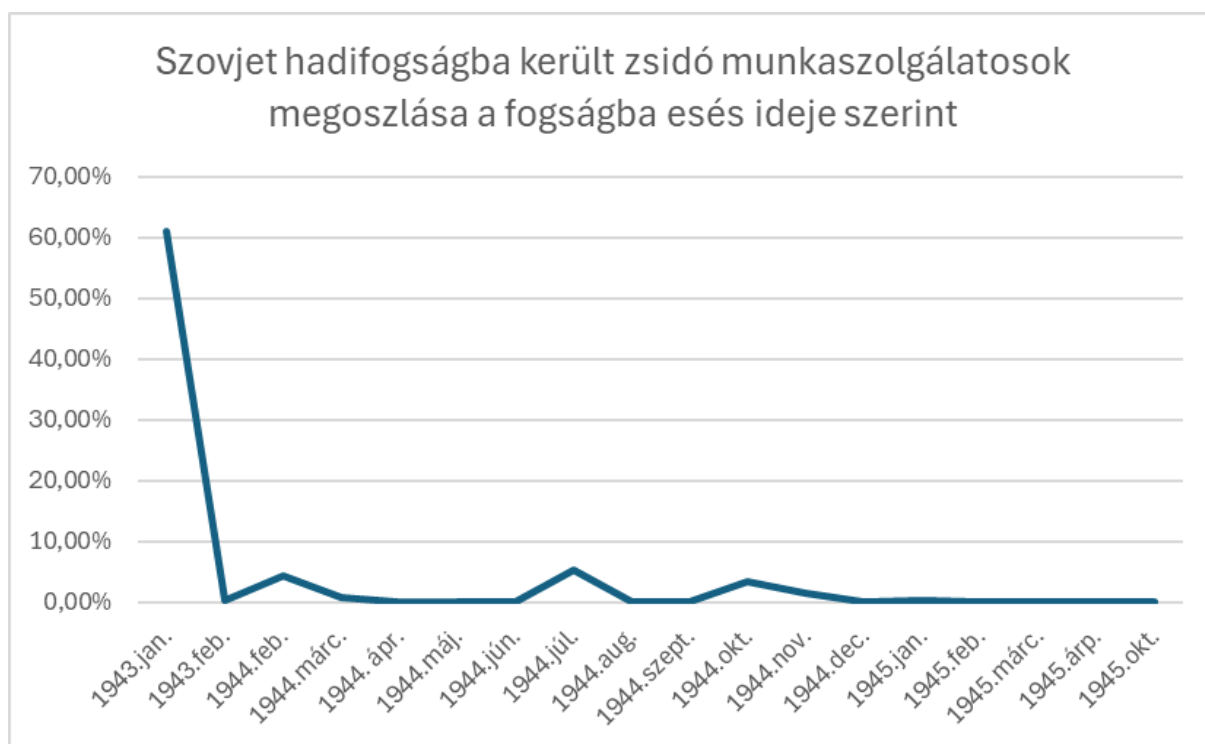
1. diagram

A zsidó munkaszolgálatos hadifoglyokkal kapcsolatban kevés MDPHI-hez benyújtott kikérőlapal rendelkezünk. Ez nagy valószínűséggel annak tudható be, hogy a holokausz következtében a foglyok nagy része elvesztette családtagjait. Ezt a feltételezést támasztja alá az a tény is, hogy a kikérőlapokon szereplő személyek nagyobb része, 70,2%-a vagy Budapesten lakott vagy itt született, ahol a zsidóság jobban átvészelte a holokausz időszakát. A kikérőlapok hatékonysága igen megkérdőjelezhető, mivel a külügyi iratok, az egyéb hadifogoly visszaemlékezések és a hadifogoly levelezések mind a magyar oldal és a szovjet fél közötti kommunikáció és információkövetítés hiányosságaira hívják fel a figyelmet. Azt viszont érdemes megjegyezni, hogy azon munkaszolgálatosok közül, akiket a hozzátartozóik kerestek, 77,7% haza is tért. A munkaszolgálatos hadifoglyok többsége megtalálható legalább egy magyar hadifogoly adatbázisban. Legtöbbjük értelemszerűen a KAHŐ adatbázisában található meg, emellett pedig a hazatértek többsége szerepel a DHÁB1 adatbázisában. Szovjet forrásokból áll rendelkezésünkre a legkevesebb, a GUK személyi kártyák adatainak hiányossága miatt a legtöbb fogoly kártyájának egyértelmű beazonosítása nem lehetséges.

A magyar királyi 2. honvéd hadsereg mozgósításának következtében 130 kiegészítő (zsidó) munkásszázad tartózkodott a fronton. A hadsereg mintegy 25.000 fős munkaszolgálatos veszteségeinek 90%-a visszavonulás alatt következett be. A zsidó munkaszolgálatosok 1943. évi vesztesége az évi összes katonai veszteségből 91%-ot tett ki, 23308 fő volt. Elesett, meghalt 2158, sebesült és sérült 716, eltűnt 18843, hadifogságba került 1591 fő.³² A beazonosított munkaszolgálatosok többsége, 61%-a, igazolhatóan a doni áttörés idején esett szovjet fogságba.

³² HL VKF 437/1944. eln.

Ez az arány a nem-regisztráltakkal együtt vélhetően valamelyest magasabb lehetett a valóságban. A veszteségi kartonok vezetése, különösen 1943 első hónapjaiban pontatlan volt, a veszteség időpontja általában csak hónap pontossággal van jelölve, így sok esetben nem tudjuk, hogy az áttöréskor vagy a visszavonulás során estek-e fogságba. A zsidó munkaszolgálatosok veszteségei között a hadifogságba esettként regisztráltakon kívül körülbelül az eltűntként jelöltek fele szintén hadifogságba eshetett a korabeli katonai tapasztalatok és számítások alapján. A munkaszolgálatos hadifoglyok egy része, a visszaemlékezések által igazoltan, önként adta meg magát a nagyobb katonai áttörések alkalmával az alakulatától való szökést követően.

2. diagram

A túlélési esélyeik azonban így sem voltak jók. A doni áttörés során fogságba esett katonák 90%-a az első évet sem élte meg a fogságban, amely arány a zsidók esetében a legyengültség, a nem megfelelő öltözet és ellátás következtében még magasabb lehetett.³³ A szovjetek „fasizmus elleni” harcának ideológiájával szembemenően a zsidó munkaszolgálatosok semmilyen egyéni bánásmódban nem részesültek. A fogságba esést követően a foglyokat gyakran egy szűk helységbe zárták, majd gyalog meneteltették őket egy vonatállomásig vagy akár egészen a táborig. Ez idő alatt a foglyok szinte semmi élelmet vagy

³³ VARGA Éva Mária, *Magyarok szovjet hadifogságban (1941-1956) az oroszországi levéltári források tükrében*, Russica Pannonica, Budapest, 2009, 142.

vizet nem kaptak, így a foglyok többsége már a láger elérését megelőzően meghalt, ezért semmilyen feljegyzés nem készült róluk. Az egyik visszaemlékezés szintén említést tesz erről: „*A néhány hét alatt, amit itt töltöttünk a foglyok 90%-a meghalt az új transzportokat is figyelembe véve. Az oroszok csak két hét elteltével vettek bennünket nyilvántartásba, akik addig lehaltak, azok nem is jöttek számba mint foglyok, nem is tudtak róluk. A hihetetlenül nagy méretű halálozás az éhség, kiütéses tifusz és más betegségek következtében állt be.*”³⁴ Mivel a hadifoglyok jelentős része a doni áttörés idején került szovjet hadifogságba, akik többsége vélhetően a regisztrációt megelőzően elhunyt, így nem meglepő, hogy kevés szovjet forrással rendelkezünk. A foglyok főként Nyizsnyij Tagil, Zsaporozsje, Minszk, Arhangelszk és Gorkij táboraiba kerültek, viszont alapvetően szinte minden térségben szétszórva helyezkedtek el. A foglyok általában nem csak egy, hanem sokszor két-három tábor is megjárta a fogságuk ideje alatt, az átvevő-továbbító táborokat, mint Máramarossziget, nem számítva. A beazonosított 4053 zsidó munkaszolgálatos közül 928 fő haláláról van adatunk, azonban kevesebb, mint a fele található meg a szovjet hadifogságban meghaltak személyi gyűjtői (GURH) között, mivel a halottak többsége vélhetően nem élte meg az adatfelvételt sem. A legtöbb halottat a hazatért munkaszolgálatosok által hozott névlisták alapján tudjuk beazonosítani, az ezeken feltüntetett adatok azonban változó részletességűek, sok esetben csak név, lakhely és a halál helye, ideje szerepel rajtuk. A szovjet források hiányosságát jelzi továbbá, hogy a foglyok többségére vonatkozóan túlnyomórészt magyarországi adatokkal rendelkezünk, mint például a veszteségi kartonok, a kikérőlapok és a hazatértek összeírásai.

A DHÁB1 adatbázisában 4607 hazatért munkaszolgálatos adatai találhatók, akiknek többsége feltételezhetően zsidó. Az *Új Élet* hetilapban közölt névjegyzékek alapján kevesebb, mint 2000 zsidó személy tért haza szovjet hadifogságból.³⁵ A magyar jelentések alapján azonban 1948. augusztus végéig összesen nagyjából 10 692 munkaszolgálatos hadifogoly tért haza szovjet fogságból, ellentétben a szovjetek által regisztrált és a korábbiakban említett 3998 fővel.³⁶ A beazonosított munkaszolgálatosok közül 1139 fő, azaz a foglyok 28,1%-a tért haza igazoltan. Fontos megemlíteni, hogy az 1946. július 1-je előtt hazatértekre vonatkozóan nincsenek forrásaink, ezért a hazatért zsidó munkaszolgálatosok számát pontosan nem tudjuk megállapítani, azonban feltételezhetjük, hogy a többségük 1945-öt követően térhetett haza. A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottságnál a Magyar Vöröskereszt³⁷ munkatársai rögzítették a

³⁴ Yad Vashem 3557453 - Testimony of Mose Grossberg, 6.

³⁵ *Új Élet*, 1946. augusztus 22. és 1949. július 7. között megjelent névjegyzékek alapján.

³⁶ MNL OL HU -XIX-J-1-j, 25. doboz, idézi: BOTOS János, *Magyar zsidók szovjet lágerekben: 1939-1956*, Jakab és Komor tér 6. Egyesület, Budapest, 2018, 24.

³⁷ Sajnos a Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Osztályának teljes 1945-ös és 1946-os iratanyaga eltűnt, hiányzik.

hazatért hadifoglyok által kintről hozott üzeneteket és egyéb információkat a kint tartózkodó vagy elhunyt katonákról. A debreceni hadifogoly átvevőnél a hazaérkező zsidó munkaszolgálatosok adatait az izraelita tábori lelkészség is felvette. Ezek az adatlapok a Hadtörténelmi Levéltár humanitárius iratanyagában találhatók.³⁸ Nagyon fontos azonban megjegyezni, hogy az adatlapok az 1946, 1947 és 1948-as éveket nem fedik le teljes egészében. Minden éven belül csak bizonyos napokon hazatértek adatlapjai találhatók meg itt, az 1948-as évből pedig kizárólag 1 nap adataival rendelkezünk. Az online elérhető hadifogoly adatbázisok és digitalizált levéltári források alapján a zsidó munkaszolgálatosok hazatérési üteme az általános hadifogoly hazatérési tendenciákat követte, a többségük 1947-1948-ban térhetett haza. A Hadtörténelmi Levéltárban található adatlapok, az 1948-as év jelentős hiányossága következtében minimálisan torzítják az arányokat.

A zsidók hazahozataláért a legtöbb intézkedést Szekfű Gyula tette, aki moszkvai magyar követként (részben személyes kötődés nyomán is) aktívan részt vállalt a hadifoglyok kiszabadításának ügyében. Szekfű levelezéseiből és jelentéseiből egyaránt kitűnik, hogy a zsidó hadifoglyok hazahozatalának ügyét több fórumon is igyekezett előmozdítani, amely során számos zsidó szervezettel is kapcsolatban állt. 1947 januárjában személyes hangvétellű levélben tájékoztatta a Budapesti Izraelita Hitközség főbbiját a hadifogságban lévő zsidók ügyéről, amelyben egy 10.000 munkaszolgálatosról szóló névjegyzékről is említést tesz. A Magyar Zsidók Országos Társadalmi Szövetsége még a moszkvai főrabbinak is írt levelet Szekfű Gyula követi tevékenységének támogatása érdekében.³⁹ Fontos szerepet játszott még a magyar zsidók hazahozatalának kérdésében az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint vagy JDC), akik számos felajánlást tettek a külügyminisztérium számára, köztük anyagi támogatást is a hadifoglyok hazahozatalának célját támogatva.⁴⁰

Szekfű Gyula és a Joint igyekezete ellenére a zsidók soron kívüli hazahozatalára tett próbálkozások végül sikertelennek bizonyultak. Egy 1947 szeptemberi levélben, amelyet a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája küldött a külügyminiszternek, kifogásolják, hogy a hazaérkezett hadifoglyok alig 1%-a munkaszolgálatos.⁴¹ Egy 1947 májusában, a moszkvai magyar követségen készült feljegyzés szerint a követségen megjelent három szökött zsidó munkaszolgálatos hadifogoly, akiket az adataik felvétele után elküldtek azzal az ígérettel, hogy

³⁸ HU-HL-VI. 37. „H” 3/1-5.

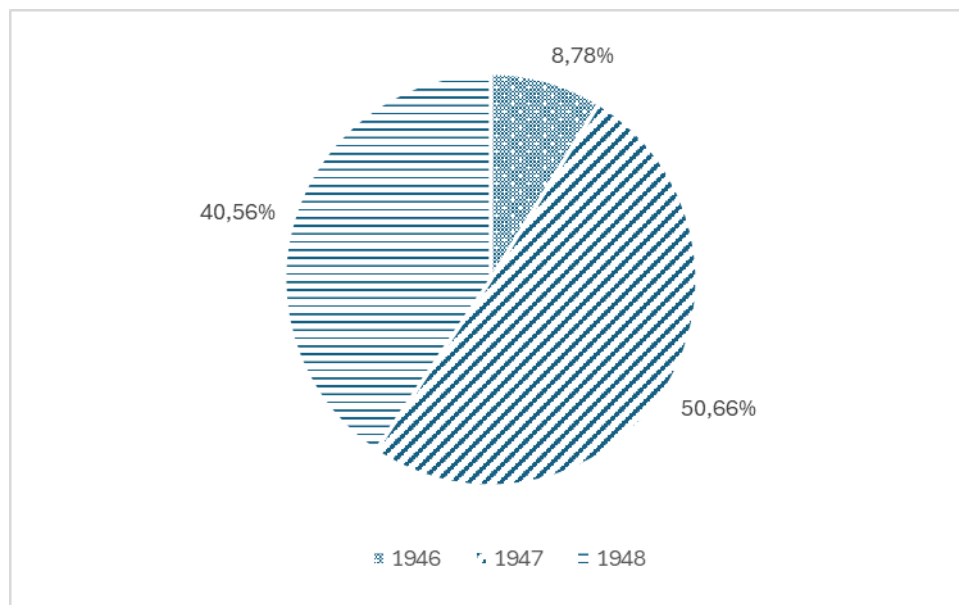
³⁹ HU-MNL-OL-XIX-J-42-b-Moszkva-IV-343/1946-2; *Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései - (1946-1948)*, szerk. LÁZÁR György, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1998, 47.; BOTOS János, *Magyar zsidók szovjet lágerekben: 1939-1956*, Jakab és Komor tér 6. Egyesület, Budapest, 2018, 24-25.

⁴⁰ HU-MNL-OL-XIX-J-42-b-Moszkva-IV-343/1946-2

⁴¹ MNL OL XIX-J-1-j-SZU-66/c-1945-1948

a táborban való jelentkezésük után az első transzportok valamelyikével hazatérhetnek.⁴² A három fogoly közül azonban egyedül Bárkány József szerepel a DHÁB1 adatbázisában és ő is csak 1948. augusztus végén térhetett haza. Tovább rontja a képet Veinberger Lajos (Layosh Veynberger) 1948-as orosz nyelvű levele, amelyet a harkovi lágerben tartózkodó, a háborús Magyarország területéről származó 132 zsidó nevében írt a kilátástalan helyzetükről.⁴³

A zsidó munkaszolgálatos hadifoglyok százalékos megoszlása a hazatérés éve alapján

3. diagram

Zsidó munkaszolgálatosok szovjet hadifogságban - a visszaemlékezések tükrében

„Nem lesz könnyű dolga a kutatónak, aki egyszer tiszta képet akar arról, miképen éltek, gondolkoztak és változtak a változó idővel a Szovjetunióban élt magyar foglyok. Központi adatgyűjtés tudomásom szerint nem folyt. Az egyéni gyűjtés nehéz, mert ez a sokszázezer magyar 400-500 táborban él, távoli szorványokban, más körülmények, eltérő éghajlat és sajátos munkaviszonyok között. Igaz, hogy az állandó oszcilláló mozgás a legtávolibb pontokat is közelebb hozza, de az egyesektől szerzett adatokkal nagyon csinján kell bánni. Semmi sem hamisítja meg annyira az igazságot, mint a tények.”⁴⁴ – írja Örkény István a *Lágerek népe* című irodalmi emlékiratában, amelyet a krasznogorszki hadifoglytáborban készített. Ez az írás nem

⁴² HU-MNL-OL-XIX-J-42-b-Moszkva-IV-343/1946-2

⁴³ Yad Vashem 9462495 - Letter written by Layosh Veynberger in the name of the Jewish forced laborers for the Hungarian Army who are imprisoned in the Soviet POW camp in Kharkov.

⁴⁴ ÖRKÉNY István, *Lágerek népe*, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest, 1947, 9.

csak a saját tapasztalatait és élményeit tartalmazza, hanem a lágerében tartózkodó magyar foglyok valamennyijének kollektív emlékezetét is. Az idézetben már saját maga is említést tesz a visszaemlékezések, az oral history források megbízhatóságának kérdéséről. Az oral history forrásbázisa közelebbi betekintést enged a kutató és az olvasó számára a rendszer általános sémáira és az adott táborok körülményeire vonatkozóan. Ezen források viszont többszörösen is ki vannak téve az emberi hiba lehetőségeinek. A források, mivel egyéni beszámolók, nem nyújthatnak ténylegesen általános képet a körülményekről, hiszen a tapasztalás az egyén szintjén megy vége, az emlékezet hitelességét pedig gátolja az egyén szubjektív valósága és annak megélése. Emellett fontos figyelembe venni az időbeli tényezőt is. A visszaemlékező tapasztalását nem csak az adott helyzetben befolyásolja a saját érzékelésének mikéntje, hanem a későbbi behatások során is átértelmeződnek emlékei, hosszú évek távlatából pedig a megkopott emlékek könnyedén félrevezethetik a tényeket feltárni kívánó kutatót. Mindezek mellett azonban az oral history egy olyan típusú forrásbázist biztosít, amely a korábbi kutatásokat egyedülálló módon képes megvilágítani és az így kialakult képet teljessé tenni. Ezen források, minden hibájuk és kritikájuk ellenére sem elhanyagolhatóak, hiszen az egyéni tanúvallomások nélkül a körülmények megfelelő rekonstrukciója szinte elképzelhetetlen lenne. A felhasználásuk során azonban törekedni kell a forrás megfelelő elemzésére, más visszaemlékezésekkel és legfőképpen konkrét adatokkal való összevetésükre.

Jelen dolgozatban összesen 10 visszaemlékezés került feldolgozásra. A beszámolóknak több típusai megtalálható közöttük, egy részük emlékirat, amelyet az adott személyek a hazatérésüket követően írtak meg egybefüggő szöveggént. Ezek közül Ritter György és Mezei Gábor emlékiratai a legrészletesebbek. Ez vélhetően annak is köszönhető, hogy ők még a hazaérkezésüket követően viszonylag rövid időn belül megírták ezeket a munkákat.⁴⁵ Ide sorolható még Örkény István irodalmi emlékirata is, amelyet teljes egészében a táborban való tartózkodása alatt írt meg.⁴⁶ Egy másik típus az interjú, amelyből összesen 3 található, ebből 2 a Yad Vashem gyűjteményében. Közülük az egyik egy 78 oldalas túlélői tanúvallomás, amelyet a már idősödő volt munkaszolgálatossal készítettek, így az emlékezete helyenként hiányos és pontatlan.⁴⁷ A másik interjú egy rövid kis szöveg, amelyet vélhetően a gyermeke vagy az

⁴⁵ MEZEI Gábor, *Hat év megpróbáltatás: Egy munkaszolgálatos naplója*, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 2000.; 3729889 - Memoirs of Gyorgy Ritter, born in 1903, regarding his experiences as a Hungarian Army soldier and in Soviet captivity, Yad Vashem

⁴⁶ ÖRKÉNY István, *Lágerek népe*, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest, 1947.

⁴⁷ 3545647 - Testimony of Zvi Ben-Shlomo regarding his experiences in Labor Battalion Number 108/58 as a Soviet POW, Yad Vashem

unokája készíthetett a visszaemlékezővel és amely csak utalás szerűen tér ki a hadifogságra.⁴⁸ A harmadik interjú Szilágyi János György klasszika-filológus és művészettörténész életútinterjúja, amely Komoróczy Géza előtanulmányával és szerkesztésében jelent meg 2018-ban.⁴⁹

A visszaemlékezések eltérő részletességgel számolnak be az eseményekről, azonban a történetmesélés módjában egyértelműen az időrendbeli sémát követik. A visszaemlékezések szinte mindegyikében beszélnek a munkaszolgálatban eltöltött éveikről, a fogságba esés körülményeiről, a fogságba eséstől a lágerig vezető útról, a lágerekben eltöltött éveikről és a hazatérésről. Adott visszaemlékezések keletkezési idejét nem lehet pontosan meghatározni a konkrét datálás hiányában. Béri János rövid emlékirata 2010-ben jelent meg a *Mozgó Világ* hasábjain, azonban nem tudjuk, hogy az írás pontosan mikor keletkezhetett. Friedrich József visszaemlékezését egy 1995-ben megjelent munkaszolgálatos visszaemlékezéseket tartalmazó kötetben publikálták, azonban ez sem tartalmaz konkrét dátumokat, így nem lehet megállapítani, hogy a kötet kedvéért vagy akár évekkal korábban íródott. Mezei Gábor emlékirata 2000-ben jelent meg, a szövegben viszont többször is azt írja, hogy „hónapok elteltével”, ezáltal feltételezhető, hogy a visszaemlékezését a hazatérést követően 1947-1948 körül készíthette el.

A munkaszolgálatban eltöltött időről a beszámolók tapasztalatai nagyrészt megegyeznek. Ez idő alatt a zsidó munkaszolgálatosok állandó verbális és fizikai bántalmazásnak, illetve megaláztatásnak voltak kitéve. Megfelelő ellátásban nem részesültek, váltás ruhát ritkán kaptak, nem adtak nekik elegendő élelmet és kemény fizikai munkát kellett végezniük kiszolgáltatva az időjárás viszontagságainak. A munkaszolgálatosokat sok esetben a szadista hajlamú parancsnokok és a keretlegénység kimondottan kínozták, bizonyos esetekben ki is végezték. A visszaemlékezések az esetek többségében 1-2 olyan magasabb pozícióban lévő magyar katonát említenek csak, akikkel közeli, akár baráti kapcsolatot tudtak kiépíteni. Az itt átélt kiszolgáltatottság még azokat a zsidó munkaszolgálatosokat is, akik valamennyivel jobb helyzetbe tudtak kerülni, például Ritter György esetében az élelmiszer raktár vezetésébe való bekapcsolódással, szintén menekülni akartak a magyar és német katonák közeléből.

A munkaszolgálatosok egy része, köztük a visszaemlékezők többsége is a front közeledtekor átszökött a szovjetekhez a jobb életkörülmények és a túlélés reményében.

⁴⁸ 9560853 - Letters and postcards sent to Miklós Sonnenfeld from his parents in the Szombathely Ghetto, 1944, letters from Miklós Sonnenfeld to his brother Pál Sonnenfeld who was a POW in the Soviet Union, 1946-1947, and personal certificates, Yad Vashem

⁴⁹ SZILÁGYI János György, *Örvények fölé épülő harmónia I-II.: Interjúk, dokumentumok, levelek*, Gondolat, Budapest, 2018.

„Reméltük a legjobbakat, hogy dolgozni kell, mindegy, dolgozni kell, és csak a hátszágban leszünk és életben fogunk maradni.”⁵⁰ Volt olyan munkaszolgálatos, akit fogságba esésekor csak az mentett meg, hogy zsidó, mert rajtuk kívül az oroszok az összes magyar honvédet kivégezték.⁵¹ A többségük a nagyobb fronttátörések alatt bekövetkező káoszban váltak ki az alakulatukból és rejtőztek el közeli épületekben vagy erdőkben. Mezei Gábor, négy társával együtt Nyikolajevkában csatlakozott a helyi partizán alakulatokhoz, akik néhány napi munka után a megérkező orosz csapatok részére átadták a munkaszolgálatosokat.⁵²

Az egyetlen személy, akinek a története kilóg a többi közül az Béri János, salgótarjáni zsidó munkaszolgálatos, aki felvidéki magyar vezetés alatt teljesített szolgálatot a fronton. A két világháború közötti Csehszlovákiából származó magyar honvédek nem tapasztalták meg a magyarországi politikai antiszemitizmust, ezáltal ők sokkal emberségesebben közeledtek a zsidókhoz.⁵³ 1945. március végén érkezett a parancs Vépre, hogy a századukat Ausztriába kell vezényelni, azonban ezt a parancsot a felvidéki katonák, akik ekkor már haza akartak térni, nem szívesen teljesítették. Március 30-án érkezett meg a század Máriaújfaluba, ahol az éjszaka folyamán a német alakulatok elhagyták a várost és megérkeztek az orosz katonák. Az így felszabadult alakulat szabadon megindult Zalaegerszeg felé, ahol egy orosz katonától kapott útbaigazítás következtében egy hadifogoly gyűjtőhelyre⁵⁴ érkeztek, ahol azt ígérték nekik, hogy Székesfehérvárra viszik őket, ahol kapnak igazolásokat. Mivel a gyűjtőhely nem volt körülfalazva és az utazás során sem kísérték őket szorosan őrök, ezért nem láttak okot a menekülésre. A székesfehérvári táborból már hadifogolyként kerültek ki Rusztavába.⁵⁵

A foglyokat a szovjetek sokszor napokig kis helyiségekben összetömörülve tartották, amely idő alatt se élelemmel, se vízzel nem látták őket el. Grossberg Mózes és társait egy lepusztult, régi hadifogolytáborban helyezték el, ahol korábban orosz foglyokat őriztek. Ebben az átmeneti táborban sáros vízben főtt krumplit kaptak csak enni. A rossz bánásmód következtében a foglyok jelentős része legyengült és a betegségek, mint a tífusz hamar

⁵⁰ 3545647 - Testimony of Zvi Ben-Shlomo regarding his experiences in Labor Battalion Number 108/58 as a Soviet POW, Yad Vashem

⁵¹ 9560853 - Letters and postcards sent to Miklós Sonnenfeld from his parents in the Szombathely Ghetto, 1944, letters from Miklós Sonnenfeld to his brother Pál Sonnenfeld who was a POW in the Soviet Union, 1946-1947, and personal certificates, Yad Vashem

⁵² MEZEI Gábor, *Hat év megpróbáltatás: Egy munkaszolgálatos naplója*, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 2000, 70-73.

⁵³ BÉRI János, *Csöbörből vödörbe: Munkaszolgálat és hadifogság*, Mozgó Világ, 2(2010), 42.

⁵⁴ Ez nagy valószínűséggel a Ságodon (ma már Zalaegerszeg része) kerítés nélkül kialakított hadifogolytábor volt. Vö. BOGNÁR Zalán, *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944-1946*, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága–Kairosz Kiadó, Budapest, 2017, 152., 268., 359.

⁵⁵ *Uo.*, 44-45.

elszaporodtak.⁵⁶ Ezt követően a foglyokat gyalogmenetben hajtották a vasútállomásokig, vagy bizonyos esetekben egészen a táborig. Szilágyit a Kolomijai hadifogoly gyűjtőtáborból egészen a Zsaporozsjei hadifogolytáborig gyalogoltatták 870 km távolságot megtéve 3-4 héten keresztül.⁵⁷ A vonaton utazóknak sem volt sokkal jobb sorsuk. Mivel a hadműveletek továbbra is folyamatban voltak, ezért a hadi ellátást biztosító vonatok élveztek előnyt az út során, amely következtében a hadifogoly szerelvények gyakran hetek alatt tettek meg pár napi távolságokat. Grossberg Mózes 2-3 napi távolságot 28 nap alatt tett meg, amely után a bevagonírozott 3500 foglyból mindössze 450 maradt életben, köztük kb. 60 zsidó munkaszolgálatos.⁵⁸ A visszaemlékezések többségében kitűnik, hogy a hadifogolytáborig tartó úton a foglyokat alig látták el élelemmel és vízzel, amely következtében sokan, főként az egyébként is legyengült munkaszolgálatosok még a táborba érkezés előtt meghaltak. Amennyiben kaptak élelmet, az is általában minimális kenyérből és lisztlevesből állt, amelyet a foglyok maguknak főztek meg. A fogságba esett zsidók nem részesültek különleges bánásmódban, nem számított, hogy ők a fasiszta uralom áldozatai voltak, ugyan úgy a Szovjetunió ellenségeként tekintettek rájuk. „Kérdésünkre, hogy velünk, zsidókkal mi lesz, azt mondta, hogy mi is harcoltunk lapáttal az oroszok ellen (...)”⁵⁹ „Elképzelhetetlennek tartottam, hogy minket, kiszolgáltatott halálra ítélteteket, egy kalap alá vegyenek nemcsak keretlegényeinkkel, de a német SS, SA stb. hadifoglyokkal. Amint később kiderült – ez történt.”⁶⁰

A táborokban a foglyok nagyobb részét a németek tették ki. Emellett szinte minden táborban jelentős mennyiségű magyar és olasz fogoly tartózkodott. A munkaszolgálatosokat szinte minden táborban ugyan olyan hadifogolyként kezelték, mint a magyar és német katonákat. Ez alól bizonyos táborok, főként a Magyarország területén belül található hadifogoly fogadó-közvetítő táborok jelentettek kivételt. Temesváron a zsidók számára külön barakkokat tartottak fent, amelyekhez a Joint rendszeresen szállíthatott élelmet.⁶¹ A hadifogolytáborok jelentős részében német belső táborvezetés alá kerültek be, míg az oroszok csak a felső vezetői

⁵⁶ 3557453 - Testimony of Mose Grossberg, born in Mezonagyimihaly, Hungary, 1909, regarding his experiences in a labor battalion in Ukraine and as a POW in the Soviet Union

⁵⁷ KOMORÓCZY Géza, *Öt év munkaszolgálat és hadifogság* = K. T., *Jogot, mert emberek vagyunk: zsidótörténeti tanulmányok*, Kalligram, Budapest, 2023, 239.; SZILÁGYI János György, *Örvények fölé épülő harmónia I.: Interjúk, dokumentumok, levelek*, Gondolat, Budapest, 2018, 98.

⁵⁸ 3557453 - Testimony of Mose Grossberg, born in Mezonagyimihaly, Hungary, 1909, regarding his experiences in a labor battalion in Ukraine and as a POW in the Soviet Union

⁵⁹ FRIEDRICH József, *Egy munkaszolgálatos szovjet hadifogolytáborokban = Túlélők visszaemlékezései*, szerk. Randolph L. Braham, Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Szent Pál Akadémia, Budapest, 1996, 128.

⁶⁰ MEZEI Gábor, *Hat év megpróbáltatás: Egy munkaszolgálatos naplója*, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 2000, 73.

⁶¹ 3729889 - Memoirs of Gyorgy Ritter, born in 1903, regarding his experiences as a Hungarian Army soldier and in Soviet captivity.

pozíciókat töltötték be. Ezáltal a zsidók egy kalap alá lettek véve eddigi kínzóikkal, magyar és német részről egyaránt. „Így az oroszok jóvoltából megint magyarok és németek örködték a zsidók felett.”⁶² Klein Adolf a vele készített interjú során azt nyilatkozta, hogy Asa táborában csak a magyar hadsereg katonái tartózkodtak, a belső vezetést pedig a ruszinok osztották fel maguk között. A ruszinok a többi foglyot nem látták el elegendő élelemmel a konyháról és amikor munkára lettek kivezényelve az orosz katonák felügyelete alatt, a ruszinok gyakran bántalmazták a magyar és zsidó társaikat.⁶³

A táborokban a zsidó foglyok szintén ki voltak téve az örök kegyetlenkedéseinek és a fizikai bántalmazásnak, azonban ez már jóval ritkább jelenség volt, mint munkaszolgálatosként eltöltött idejük alatt. Az itteni bántalmazás emellett már nem „faji” alapon történt. A zsidókat sem pozitív sem negatív diszkrimináció nem érte igazán a táborokban, eltekintve egy-egy ritka antiszemita verbális megnyilvánulástól. Mezei Gábor emlékiratában több incidensről is beszámol, amikor magyar vagy német foglyok bántalmaztak zsidókat, ezért ő és néhány társa gyakorta kerültek fizikai összetűzésekbe, azonban az említett konfliktusok esetén nem derül ki egyértelműen, hogy a támadásnak volt-e ténylegesen antiszemita jellege.⁶⁴ Béri János az orosz katonák antiszemitizmusáról számol be. Itt három konkrét eseten keresztül szemlélteti a katonák zsidóellenes attitűdjét, amelyből kettő igen súlyos. 1946-ban egy orosz fiatal őrral folytatott társalgás során az őr, nem tudva, hogy Béri is zsidó, azt a megjegyzést tette, hogy „Bizony, az a Hitler sok rosszat követett el. Csak egyet tett helyesen: azt, amit a zsidókkal csinált.” Egy másik alkalommal szintén egy orosz őr zsidónak nézett egy dán származású hadifoglyot és elkezdte szidalmazni, lökdösni, ami egészen odáig fajult, hogy egy német tisztnek kellett közbelépnie.⁶⁵

A táborokba érve a munkaszolgálatosok helyzete valamelyest javult. Akik elértek a táborig és még nem álltak a végkimerülés szélén, azokat befogták dolgozni. A munka formáját elsősorban a tábor területi elhelyezkedése határozta meg. A városokhoz közel eső táborok esetében a foglyok gyakran bejártak dolgozni a városban található gyárakba. A lakott településektől távolabbi táborok esetében gyakoriak voltak a mezőgazdasági, illetve építkezési munkák, ide tartozott a városok fel- vagy éppenséggel újjáépítése, repülőgépgyárak felújítása egyaránt. A munkaszolgálatosok egy részének sikerült kiváltságosabb helyzetbe jutnia, voltak,

⁶² FRIEDRICH József, *Egy munkaszolgálatos szovjet hadifogolytáborokban = Túlélők visszaemlékezései*, szerk. Randolph L. Braham, Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Szent Pál Akadémia, Budapest, 1996, 133.

⁶³ 3545647 - Testimony of Zvi Ben-Shlomo regarding his experiences in Labor Battalion Number 108/58 as a Soviet POW

⁶⁴ MEZEI Gábor, *Hat év megpróbáltatás: Egy munkaszolgálatos naplója*, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 2000, 132.

⁶⁵ BÉRI János, *Csöbörből vödörbe: Munkaszolgálat és hadifogság*, Mozgó Világ, 2(2010), 49.

akik szabónak álltak vagy a konyhán dolgoztak, esetleg építkezésekben vettek részt, így szabad kijárásuk volt a táborból és magasabb fejadagban részesülhettek. Emellett így lehetőségük nyílt kapcsolatba lépni az adott falvak, városok lakóival is, akikkel cserekereskedelmet folytattak élelemért és dohányért. Béri János munkaszolgálatos társaival, akik a helyi ruhagyárba jártak dolgozni, szöveteket árusítottak a helyi lakosoknak, hogy a tőlük kapott pénzből extra élelmet vásároljanak a piacon. „Mindenki természetesnek vette, hogy lopott áruról van szó, de ebben semmi kivetnivalót nem találtak.”⁶⁶ Örkény Istvánt 1945 májusában a krasznogorszki táborból áthelyezték a Központi Antifasiszta Iskola magyar szektorába, ahol az *Igaz Szó* című hadifogoly újságot szerkesztette. „Én itt egyébként az Igaz Szót csinálom, amit megírni majdnem olyan unalmas, mint elolvasni.”⁶⁷ Ez a feladat egyben lehetőséget biztosított számára, hogy felvegye a kapcsolatot hadifogságban lévő barátaival, köztük Szilágyi János Györggyel is.⁶⁸

Amennyiben valaki kibírta az utat a lágerig, azt követően már kisebb eséllyel hunyt el. A táborokban az ellátás továbbra sem volt kifogástalan. Az átlagos raboknak száraz kenyér, kása és lisztleves volt az elsődleges élelemforrásuk, amelyeket kis fejadagokban kaptak. A háború végeztével a helyzetük valamelyest javult, az élelmiszeradagok is megnövekedtek, azonban ezzel együtt az elvárt munka mértéke is nőtt. A táborokban a legnagyobb veszélyt a betegségek és járványok jelentették. Gyakori volt a kiütéses- és flekktífusz, sokan szenvedtek szepszisben vagy vérhasban. A foglyok változó időközönként estek át orvosi vizsgálaton, amely során megállapították, hogy alkalmasak-e a munkavégzésre, a súlyosan beteg és legyengült foglyokat pedig lágerkórházba szállították. A táborok orvosi személyzetét szintén a foglyok tették ki, Klein Adolfot egy zsidó orvos vizsgálta meg, míg Ritter Györgyöt egy német orvos műtötte.⁶⁹ A lágerkórházban valamivel jobb ellátást és magasabb fejadagot kaptak. Szilágyi János György a kórházban még olaszul is megtanult a több nyelven elérhető propaganda könyvek segítségével.⁷⁰ Bizonyos táborokban már 1945-től, a táborok többségében viszont csak 1946-tól kezdve írhattak és kaphattak leveleket a foglyok, amelyek egy része el is jutott a

⁶⁶ BÉRI János, *Csöbörből vödörbe: Munkaszolgálat és hadifogság*, Mozgó Világ, 2(2010), 48.

⁶⁷ ÖRKÉNY István, *Egyperces levelek*, Budapest, Helikon, 53.

⁶⁸ 1945. május 23-án az alábbi felhívás jelent meg az *Igaz szó* lapjain: „Szerkesztői üzenetek: Erdődy József nyelvész, a szegedi egyetem volt adjunktusát, Szilágyi János nyelvész, Dr. Popper-Pásztor Béla költőt kérjük, hogy lapunk részére küldjenek cikkeket.” - SZILÁGYI János György, *Örvények fölé épülő harmónia II.: Levélben többet*, Gondolat, Budapest, 2018, 141.; KOMORÓCZY Géza, *Öt év munkaszolgálat és hadifogság* = K. T., *Jogot, mert emberek vagyunk: zsidótörténeti tanulmányok*, Kalligram, Budapest, 2023, 240.; SZILÁGYI János György, *Örvények fölé épülő harmónia I.: Interjúk, dokumentumok, levelek*, Gondolat, Budapest, 2018, 109.

⁶⁹ 3545647 - Testimony of Zvi Ben-Shlomo regarding his experiences in Labor Battalion Number 108/58 as a Soviet POW; 3729889 - Memoirs of Gyorgy Ritter, born in 1903, regarding his experiences as a Hungarian Army soldier and in Soviet captivity.

⁷⁰ SZILÁGYI János György, *Örvények fölé épülő harmónia I.: Interjúk, dokumentumok, levelek*, Gondolat, Budapest, 2018, 99.

címzettekhez. „Aztán 46-ban lehetett már levelezni, tábori levelezőlapokon, 25 szót, cenzúrázva, és kaphattunk is leveleket”⁷¹ Ezekből a levelekből vagy más, civilként elhurcolt zsidó fogolytársaiktól értesültek a holokausz alatt elvesztett szeretteikről és az otthoni helyzetről. Emellett a hadifoglyok az *Igaz szó* című hadifogoly propaganda újság és a magyarországi *Uj szó* című lap hasábjain megjelenő rövid üzenetekkel tarthatták a kapcsolatot szeretteikkel.

A hadifogságból ketten már 1945-ben távozhattak, Grossberg Mózes már 1945 nyarán hazaszállították betegsége miatt. A munkaszolgálatosokat már a fogságba kerülésüktől kezdve folyamatosan áltatták a hazatérés idejének közelségével. A zsidó foglyok rendszeresen kaptak újabb és újabb ígéretet arra, hogy pár napon, héten belül hazakerülhetnek a következő transzporttal. „*Szkóro damój. Azt jelenti: nemsokára hazamentek. Kik mondták ezt? Minden orosz, akivel csak találkoztunk. Az első hetekben, hónapokban izgatottan adtuk tovább egymásnak a boldogító hírt: nemsokára mehetünk. Annál is inkább elhittük, mert hát mentek is transzportok vissza Európába: előbb a francia, aztán a csehszlovák meg jugoszláv állampolgárságú volt német katonák. Utánuk majd rajtunk lesz a sor...*”⁷² A többségük, a statisztikákkal egybehangzóan csak 1947-1948-ban térhetett haza. A visszaemlékezések és a beszámolók tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy annak ellenére, hogy a szovjet fogság körülményei messze távol álltak az ideálistól, mégis biztonságosabb életet biztosítottak, mint a munkaszolgálat. Távol a hazájuktól, a szeretteik nélkül, szélsőséges körülmények között dolgozva, minimális ellátással is jobb helyzetbe kerültek, mint amit a saját honfitársak nyújtani tudtak a számukra. Így bár a remélt felszabadulás, amelyet a szovjet hadseregtől vártak nem következett be még évekig, bizonyos értelemben mégis megmenekültek a magyar és német rémtettektől. Míg korábbi kínzóik 3-5 év megpróbáltatásait élték át a szovjet hadifogságban eltöltött idejük alatt, addig a zsidó munkaszolgálatosoknak 6-7 év szenvedéseit kellett túlélniük.

Összegzés és további kutatási irányok

A dolgozat Botos János: *Magyar zsidók szovjet lágerekben, 1939-1956* című könyvének névjegyzékeinek, a Hadtörténelmi Levéltár humanitárius anyagában és a Magyar Nemzeti Levéltár külügyi iratanyagában található különböző munkaszolgálatos hadifogoly névjegyzékek, illetve a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum és a Magyar Nemzeti Levéltár által működtetett digitalizált levéltári források adatbázisainak összevetésével elkészített több, mint

⁷¹ SZILÁGYI János György, *Örvények fölé épülő harmónia I.: Interjúk, dokumentumok, levelek*, Gondolat, Budapest, 2018, 104.

⁷² BÉRI János, *Csöbörből vödörbe: Munkaszolgálat és hadifogság*, Mozgó Világ, 2(2010), 50.

4000 fős adatbázis kvantitatív és kvalitatív elemzésén alapszik. Az adatbázis alapján elkészített statisztikai analízishez a dolgozatban felhasznált narratív források adják a keretet, amelyek így egymást kiegészítve és megerősítve nyújtanak átfogó képet a hadifogságba került zsidó munkaszolgálatosok sorsát illetően. A dolgozatban feldolgozott 6 hazai és külföldi levéltár forrásbázisának feldolgozásával, azok komparatív elemzésével, a dolgozat korábban egyáltalán nem, vagy csak felszínesen vizsgált kutatási kérdések vizsgálatára és megválaszolására törekedett. Jelen kutatás egyik legjelentősebb eredménye annak 4053 személynek a beazonosítása, akik igazolhatóan zsidó munkaszolgálatosként kerültek szovjet hadifogságba és adataikból a legfontosabb információkat tartalmazó 15 oszlopos adatbázis elkészítése. A hozzájuk köthető forrásokból elsősorban a rendelkezésre álló adatok hibái és hiányosságai tűnnek ki. A magyar és a szovjet források egyaránt hiányosan tüntetik fel a személyi adatokat, a megadott információk pedig gyakran pontatlanok, számos elírással. Mindemellett, a hiányos forrásbázisok alapján elkészített statisztikai elemzések már egyértelműen rámutatnak néhány fontos tényre, tendenciára.

A kutatás során beazonosított 4053 zsidó munkaszolgálatos személyi adatainak elemzése a téma szempontjából új kutatási eredményekkel szolgál az általános statisztikák bemutatása által és egyben jóval szélesebb forrásbázisra alapozva megerősíti és kiegészíti, árnyalja a korábbi szakirodalom feltételezéseit. A fogságba esettek és a hazatértek átlag életkora nem meglepő módon megegyezik a katonaköteles korról, így főként 20 és 40 év közötti személyekről beszélünk. Az azonban, hogy a két szélső érték, a 15-17 éves és a 57-59 éves munkaszolgálatos kora ennyire kiugró és szembetűnő, akár arra is adhat némi utalást, hogy a frontra kikerülő szélsőséges korcsoportba tartozó személyek kisebb számban vészték át a munkaszolgálat és a hadifogság viszonyosságait és ezért nem rendelkezünk rájuk vonatkozó adatokkal. Ami azonban az adatok alapján megfigyelhető, hogy míg a korábbi kutatások a teljes munkaszolgálatos hadifogoly veszteség 90%-ára teszik a doni áttörés és az azt követő hónapokban fogságba kerültek számarányát, a jelenlegi statisztika alapján a beazonosítható személyek mindössze 61%-a esett ekkor fogságba, illetve a visszaemlékezők fele. Ez az adat azonban a források eredete miatt továbbra sem mutat teljes képet a valóságról, mivel az ezekben a hónapokban fogságba esettek nagyjából 90%-a nem élte meg az elkövetkezendő egy évet sem. A 1944-ben és 1945-ben igazolhatóan a beazonosított munkaszolgálatosok 15,24%-a esett fogságba, amely arány azonban egyáltalán nem elhanyagolható. Mivel a Honvédelmi Minisztérium veszteségi katonjai csak 1944 őszéig állnak rendelkezésre, így nem tudjuk, hogy ezt követően pontosan hány munkaszolgálatos kerülhetett fogságba. Mindezeket egybevetve

feltételezhetjük, hogy az 1943-ban fogságba kerültek aránya az összlétszámból közelebb állhatott a 70-80%-hoz.

A tanulmány elején megemlített, Szita Szabolcs által felvetett kérdésekre mind a számadatok, mint a visszaemlékezések úgy gondolom, kielégítő választ nyújtanak. Nem rendelkezünk olyan forrással, amelyből egyértelműen meg lehetne állapítani a szovjet oldal zsidókkal kapcsolatos céljait. Bármiféle konkrét parancs vagy határozat hiányában a közvetett források adataira tudunk kizárólag támaszkodni. A fogságba esett zsidó munkaszolgálatosok magas létszáma, illetve a fogságba esés és a hazatérés között eltelt idő hossza arra enged következtetni, hogy a szovjet csapatoknak nem tartozott a feladatai közé a zsidó munkaszolgálatosok felszabadítása. Az előbb említett számadatok alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a munkaszolgálatosok semmiféle egyéni megkülönböztetésben nem részesültek zsidóságukból kifolyólag. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a külügyi iratanyag tanulmányozásából is, hiszen minden igyekezet ellenére, a zsidóság soron kívüli hazahozatalát nem sikerült kieszközölniük. A visszaemlékezések szintén megerősítik mind a két kérdésre adott válaszunkat. A beszámolókból kétséget kizáróan kitűnik, hogy a szovjet katonák magatartása nem utal bármiféle felszabadítási szerepre. A zsidó munkaszolgálatosokat egyenlően kezelik az esetek többségében az ellenséges csapatok többi foglyával, akár még a kivégzésüktől sem zárkoznak el. A táborokon belül ugyan ez a séma folytatódik mindvégig. A zsidó foglyok a táborok többségében ugyanolyan ellátásban, ételmezésben és bánásmódban részesülnek, mint a többi fogvatartott. Bizonyos személyek a lehetőségeiket kihasználva tudnak maguk számára valamivel jobb körülményeket teremteni, ezekhez a lehetőségekhez viszont nem a származásuk okán jutnak. Mindezeket összevetve a zsidó munkaszolgálatosok hadifogolytáborokban megélt tapasztalatairól elmondható, hogy azok megegyeztek a már sokak által korábban feldolgozott általános magyar hadifoglyok elmondásaival.

A szovjet hadifogságba került zsidó munkaszolgálatosok történetének feldolgozása továbbra is hiányos. Számos egyéb, a területi és időkorlátok figyelembevételével kihagyott névjegyzék áll még rendelkezésre a különböző levéltárakban és más közgyűjteményekben. A zsidó hadifoglyok beazonosítása és fogságuk körülményeinek feltárása további kutatásokat igényel a téma teljeskörű vizsgálatához. Mindezekről eltekintve a kutatás során felhasznált adathalmaz már alkalmas a körülmények nagyvonalú vizsgálatára, illetve bizonyos statisztikák és sémák felvázolására. Bár jelen kutatás kizárólag a magyar zsidó munkaszolgálatosokra korlátozódik, azonban számos megválaszolatlan kérdés maradt még a civilként elhurcolt és GULÁG rabságra ítélt magyar zsidókkal kapcsolatosan is. Ezen kérdések megválaszolásához Botos János könyvének névsorai szintén remek kiindulópontot nyújtanak, illetve itt is adódnak

feltáratlan iránymutató kérdések és gondolatok Szita Szabolcs korábbi munkájában. A zsidó levéltárak eddig kiaknázatlan forrásbázisa, illetve a kutató köztudatba csak lassan bekerülő online adatbázisok digitalizált levéltári forrásai mindként témával kapcsolatban számos új információt adhatnak. A kutatások további irányát a további, eddig be nem azonosított szovjet fogságba került személyek feltárása, a létszámuk legalább megközelítőleges megállapítása és a körülményeik vizsgálata jelenthetné. Emellett fontos lenne megállapítani, hogy a civilek elhurcolása mennyiben érintette a felszabadított lágerek, gettók zsidóságát, illetve a holokauszti időszakát bujdosva átvészelőket, amely kérdés tovább árnyalhatná a szovjet csapatok felszabadító szerepének kutatását. Mindkét téma, a polgári lakosság és a GULÁG rabok kérdése is eddig szinte teljesen feltáratlan a munkaszolgálatosokhoz hasonló módon.

Források és felhasznált szakirodalom

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- XIX-J-1-j, 25
- XIX-J-1-j-(1945-1964) -145
- XIX-J-42-b-Moszkva-IV-343/1946-2

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

- HJMA X-15-11-4
- HJMA XIX-395
- HJMA XX-F-121
- HJMA XX-C-4-4
- HJMA XV-XXXIII-5-c

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

- VKF 437/1944. eln.
- HM 7187-1947.eln.
- HM Bée.cs.i. A/I/95.
- VI. 37. „H” 3/1-5.

Yad Vashem Intézet - The World Holocaust Remembrance Center

- 3729889 - Memoirs of Gyorgy Ritter, born in 1903, regarding his experiences as a Hungarian Army soldier and in Soviet captivity
- 3557453 - Testimony of Mose Grossberg, born in Mezonagymihaly, Hungary, 1909, regarding his experiences in a labor battalion in Ukraine and as a POW in the Soviet Union
- 3545647 - Testimony of Zvi Ben-Shlomo regarding his experiences in Labor Battalion Number 108/58 as a Soviet POW
- 9462495 - Letter written by Layosh Veynberger in the name of the Jewish forced laborers for the Hungarian Army who are imprisoned in the Soviet POW camp in Kharkov
- 7313485 - List of Jews from Hungary who perished in Soviet POW camps in Ukraine, 11/1944-02/1945

- 9560853 - Letters and postcards sent to Miklós Sonnenfeld from his parents in the Szombathely Ghetto, 1944, letters from Miklós Sonnenfeld to his brother Pál Sonnenfeld who was a POW in the Soviet Union, 1946-1947, and personal certificates

Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány (HDKE)

- 2013_198 – Jenei Sándor hagyatéka

Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) jegyzőkönyvei,
<http://degob.hu/index.php?showarticle=1>

Digitalizált levéltári források és adatbázisok

Katona Hőseink (KAHŐ), <https://iivh-katonahoseink.militaria.hu/cms/iivh-altalanos-informaciok>

Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság (DHÁB1),
<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/a-szovjetuniobol-hazatert-hadifoglyok-nevjegyzeke-1946-1949/informacio>

MDP Hadifogoly Iroda (MDPHI), <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/mdp-hadifogoly-iroda/informacio>

Szovjet táborok magyar foglyai (GUK),
<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai/informacio>

Katonák a Gulágon (GURH), <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/katonak-a-gulagon/informacio>

Korabeli periodikák

Hírek az elhurcoltakról

Igaz szó

Magyar Hadifogoly Híradó

Remény

Új Élet

Világosság

Publikált források

BÉRI János, *Csőbörből vödörbe: Munkaszolgálat és hadifogság*, Mozgó Világ, 2(2010), 41-51.

FRIEDRICH József, *Egy munkaszolgálatos szovjet hadifogolytáborokban = Túlélők visszaemlékezései*, szerk. Randolph L. BRAHAM, Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Szent Pál Akadémia, Budapest, 1996, 121-142.

KIS Gergő Barnabás, SZABÓ Péter, *Munkaszolgálatosok a Donnál: „A 105/11. tábori munkásszázad igaz és valóságos története 1942 októberétől 1943 januárjáig”*, Hadtörténeti Közlemények, 3(2004), 887-926.

MEZEI Gábor, *Hat év megpróbáltatás: Egy munkaszolgálatos naplója*, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 2000.

ÖRKÉNY István, *Egyperces levelek*, Budapest, Helikon, 46-108.

ÖRKÉNY István, *Lágerek népe*, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest, 1947.

SZILÁGYI János György, *Örvények fölé épülő harmónia I-II.: Interjúk, dokumentumok, levelek*, Gondolat, Budapest, 2018.

„Törvényes” megszállás - Szovjet csapatok Magyarországon 1944-1947, szerk. L. BALOGH Béni, Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015.

„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”: Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon II., szerk. KARSAI Elek, A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 1962.

Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez 1-3., Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 2002.

Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban: Dokumentumok (1941-1953) Moszkva, szerk. VARGA Éva Mária, Budapest, ROSSZPEN – MKTTK, 2006

Nevek – Semót – Names: Munkaszázadok veszteségei a keleti magyar hadműveleti területeken 2./1-2., Fridman, Bne-Brak, 1922.

Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései - (1946-1948), szerk. LÁZÁR György, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1998.

XIV. TÖRVÉNYCIKK a honvédelemről szóló 1939 : II. törvénycikk, valamint az 1914—1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938 : IV. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről. =Az 1942. évi törvények gyűjteménye, Magyar Királyi Belügyminisztérium, Budapest, 1943, 73-74.

Szakirodalom

BÁRÁNY György, *Zsidó munkaszolgálatosok szovjet hadifogságban*, Barátság, 1-5(1994).

BOGNÁR Zalán, *Gulag, Gupvi, „málenkij robot”: Magyarok a szovjet lágerbirodalom*, Magyar Napló, Budapest, 2017.

BOGNÁR Zalán, *Az elmaradt szovjet-magyar hadifogoly-egyezmény*, Hadtörténelmi Közlemények, 4(2000), 861-886.

BOGNÁR Zalán, *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944-1946*, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága–Kairosz Kiadó, Budapest, 2017.

BOGNÁR Zalán, *1 milliónál több vagy kevesebb?: A második világháború időszakában szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok – katonák és civilek – létszáma, összetétele és embervesztesége a magyar és a szovjet források tükrében = Gupvi, Gulag – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20*, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Miskolc, 2021, 30-63.

BOTOS János, *Magyar zsidók szovjet lágerekben: 1939-1956*, Jakab és Komor tér 6. Egyesület, Budapest, 2018.

KARSAI László, *Zsidó munkaszolgálatosok a Donnál 1942-1943-ban*, Korunk 1(2023), 74-85.

KIS Gergő Barnabás, SZABÓ Péter, *Munkaszolgálatosok a Donnál: „A 105/11. tábori munkásszázad igaz és valóságos története 1942 októberétől 1943 januárjáig”*, Hadtörténelmi Közlemények, 3(2004), 887-926.

KOMORÓCZY Géza, *A Zsidók története Magyarországon II.*, Kalligram, Pozsony, 2012.

KOMORÓCZY Géza, *Öt év munkaszolgálat és hadifogság = K. T., Jogot, mert emberek vagyunk: zsidótörténelmi tanulmányok*, Kalligram, Budapest, 2023.

KOMORÓCZY Géza, *Szilágyi János György életútinterjúja elé = Örvények fölé épülő harmónia I.*, szerk. KOMORÓCZY Géza, Gondolat, Budapest, 2018.

SZABÓ Péter, *Magyarok a Don-kanyarban: A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-1943)*, Kossuth, 2019.

SZITA Szabolcs, *Magyar zsidó túlélők szovjet fogságban = Az antiszemitizmus történelmi formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*, szerk. Krausz Tamás, Barta Tamás, Russica Pannonica, Budapest, 2014, 179-196.

SZITA Szabolcs, *Magyar zsidók a szovjet fronton*, Remény, 4(2015).

SZITA Szabolcs, *A munkaszolgálat Magyarországon 1939-1945*, Hadtörténelmi Közlemények, 3(2004), 817-857.

STARK Tamás, *Magyar zsidók szovjet hadifogságban*, História, 2(1994), 11-12.

STARK Tamás, *A magyar zsidóság a vészkorszakban és a második világháború után*, Regio, 3(1993), 140-150.

VARGA Éva Mária, *Magyarok szovjet hadifogságban (1941-1956) az oroszországi levéltári források tükrében*, Russica Pannonicana, Budapest, 2009.